

Lek med språket och hitta språket i leken!

Maria Helena Svensson

Till vardags går kanske inte gemene man eller kvinna runt och tänker aktivt på vilka möjligheter som står till buds när det gäller att leka med språket, men jag tror att många rent praktiskt ändå gör det. Leker, alltså. Sedan jag själv insett vidden av språklekarnas utbredning har jag ägnat mig åt att koppla dem till olika lingvistiska fenomen. Innehållet på en vanlig grundkurs i lingvistik har visat sig vara väldigt användbart om man vill förstå ordvitsar och andra sätt att leka med språk på ett djupare plan. Jag fick därför idén att använda själva lekarna som illustrationer till lingvistiska fenomen och begrepp. Här följer några exempel på olika språklekar – sorterade under rubriker som kan associeras till olika språkvetenskapliga discipliner. Det finns inte utrymme att ta upp alla här, men några exempel får plats. Jag hoppas att de kan tjäna som inspiration för att på olika sätt leka med olika språk i undervisningen.

Fonetik – ljud

Att leka med språket på **ljudnivå** (vi rör oss då inom fonetiken) är tämligen enkelt. På alla språk jag känner till finns rim och ramsor, och i dessa leks med språkets ljudbild, alltså helt enkelt med hur språket låter. Redan små barn kan uppskatta detta, t.ex. i rim och ramsor som:

Baka baka liten kaka
Rulla rulla liten bulla
Mjöla den
Picka den
Och skjuts med den in i ugnen!

Har du någon gång lekt någon lek som kräver att man ”räknar ut” någon person, kanske för att bestämma vem som ska börja utföra en viss uppgift? I så fall känner du till ”Ole dole doff”:

Ole dole doff
Kinke lane koff
Koffe lane binke bane
Ole dole doff

När vi tröttnat på rim och ramsor kan vi gå vidare till att leka med språkljuden (eller *fonemen*, för den som vill ha en mer vetenskaplig term att hålla i handen) på andra sätt. Några vanliga sätt är att ta bort, lägga till eller byta plats på ett eller flera ljud. Den som börjar tänka mer aktivt på det kommer snart att stöta på detta fenomen lite här och var, i reklam, i rubriker eller i diverse roliga historier eller ordvitsar.

Jag har så mycket att göra i min trädgård
att jag inte vet om jag ska gråta eller kratta.

Det är inte en slump att reklamen som använder ordet ”rauksugen” härrör från Gotland...

På nätet cirkulerar några benämningar på användbara saker att ha i hemmet, baserade på

samma principer. I stället för en torktumlare kanske den trötte vill ha en orktumlare. För den som är ledsen står sig en hårtork slätt, denne vill hellre ha en tårtork. Vi lärare har nog av elvispar och tvättmaskiner och går snarare igång på grejer som felvispar eller rättmaskiner. En egen typ av lekar där man byter plats på ljud är så kallade *spoonerismer*. I dessa låter man början på ett ord byta plats med början på ett annat. Det finns hyfsat oskyldiga, som:

Det är naturligtvis bättre att fara i svävare än att sväva i fara.

Men många av spoonerismerna tenderar att dra åt det mindre rumsrena hållet:

Hellre en rövare i polen än en polare i röven.

När vi nu är inne på ljud ska vi väl inte hoppa över *alliteration*. Effekter kan uppnås när ungefär samma ljud återkommer flera gånger i en följd av ord, som exempelvis i kommunslogans (Sagolika Sunne), reklam (frisk och fräsch), eller i titeln till Alf Henrikssons ABC-bok: *Alfa-betets användning anar aporna aldrig*. Alliteration av rang brukar förekomma i tungvrickning. Dylika övningar kan vara nog så knepiga även på språk man behärskar bra. Prova gärna!

Sju undersköna sjuksköterskor
skötte sju sjösjuka sjömän
på det sjunkande skeppet Shanghai

Frivolous fat Frannie fried fresh fish furiously
Friday forenoon for four famished Frenchmen

Combien de sous sont ces saucissons-ci ?
Ces saucissons-ci sont six sous

Fischers Fritz fischt frische Fische,
frische Fische fischt Fischers Fritz

R con r – cigarro
r con r – carril
que rápido corren los carros
cargados de azúcar
del ferrocarril

Apelle, figlio di Apollo,
fece una palla di pelle di pollo
e tutti i pesci vennero a galla
per vedere la palla di pelle di pollo,
fatta da Apelle, figlio di Apollo

Kukuška Kukušonku
Sila kapjušon
Kak Kukušonkok
V kapjušone smešon!

Hong feng huang,
fen feng huang,
fen hong feng huang,
hong fen feng huang

Morfologi – ord och former

När det gäller att leka på **ordnivå** (hur olika ordformer ser ut kan ju sägas höra till morfologin), är det inte mycket som sätter gränser. Har man inte tillräcklig fantasi för att hitta på ett helt ord så kan man istället kombinera två halva befintliga ord på nya sätt. Man kan t.ex. hitta på orden i mitten, med de redan kända orden som utgångspunkt:

cykla	cyklats	seglats
trött	tröttma	fetma
räkna	räknematik	matematik
leka	lekstäver	bokstäver

Exemplen är *teleskopord*, ord där man slår ihop delar av ord till ett nytt. Detta sätt att ordleka kommer på bred front. Nu pratar t.ex. många om ”hemester” (eng. ”staycation”) och jag tror mig ha sett ordet ”knaffel” för kombinationen ”kniv” och ”gaffel”. Det kan också vara effektivt rent

tids- och utrymmesmässigt att uttrycka sig på detta sätt. ”Att snacka svengelska eller svorska” går ju både betydligt fortare att säga och tar mindre plats än ”att snacka engelska eller norska med mycket inblandning av svenska”.

hem	hemester	semester
kniv	knaffel	gaffel
svenska	svengelska	engelska
svenska	svorska	norska
spoon	spork	fork
français	franglais	anglais
ja	jein	nein
trabar	trabalenguas	lengua

Som vi sett kan man roa sig med att byta plats på språkljud. En variant på detta är att byta plats på *alla* bokstäver i ett ord – varför inte i ett namn. Vi har nu kommit till *anagrammet*. Till skillnad från spoonerismen är det nu meningen att du *inte* ska känna igen ursprungsordet. Att kasta om bokstäverna i Lotta Engberg kan t.ex. ge ”borttagen gel”. Men vilka personer döljer sig bakom omkastningarna ”mekaniskt ren” och ”nigerias kräm”? (Svar får du i slutet av artikeln.)

Säkert har du hört talas om *palindrom*. Dessa kan ju bestå av enstaka ord, som är identiska oavsett om de läses framifrån eller bakifrån. Svenskans mest kända torde vara ”naturrutan”. Finskan ståtar med ett längre: ”saippukauppias”. Jag kan inte finska, så jag får lita på att det har den betydelse jag läst mig till, nämligen ”tvålförsäljare”. Men egentligen spelar det ju inte så stor roll *vad* det betyder, bara det faktiskt betyder något. Riktigt så långa ord som kan läsas från två håll kan jag inte på svenska, men jag kan dra till med några meningar:

Märk mos som kräm.

Flyg mot dem med tom gylf.

Sådär! Man kan ju alltid tävla i vem som kan

skriva längst. Även på andra språk:

A man, a plan, a canal – Panama
Madam, I’m Adam

Engage le jeu que je le gagne
Éric, notre valet, alla te laver ton ciré

Die Liebe flecht: Helfe bai Leid!
Tat euer Knabe nie eine Bankreuetat

¿Son mulas o cívicos alumnos?
Roma ni se conoce sin oro, ni se conoce sin amor

Adesso tale pepe la tosse dà.

Ai re solo gelati con noci: tale goloseria

Semantik – betydelse

Det är när man kommer in på **betydelse** (semantik) man verkligen kan tala om att ordleka. Ett sätt att göra enkla poänger är att hålla sig inom samma *lexikala fält*, som i följande ”roliga historier” (Jag tar mig friheten att förhålla mig lite ironisk till termen...):

– Bortsett från att jag har ont i huvudet så är det inget fel på mig. Jag äter som en varg, arbetar som en häst och sover som en gris.

– Ni kanske borde sökt en veterinär i stället...?

Som i alla former av ordlekande är det svårt att översätta dessa rakt av. Men det är kanske möjligt att ta reda på om liknande uttryck finns på andra språk. Vad äter man som på spanska eller ryska? Vad arbetar man som på engelska och italienska? Och vad sover man som på franska och kinesiska? Finns liknande uttryck med djur? Eller används kanske andra ord?

Dubbla betydelser är något som står högt i kurs för att roa sig med språket. Det är också här det rena ordvitsandet hamnar. Här är det naturligt att

använda *homonymer* (ord som stavas och/eller uttalas likadant men har olika betydelse), som i:

Elektrikern var ute med elbilen, fick sladd, tappade kontakten med vägen och voltade...
eller

Han jobbade med trädgårdsgrus men var trött på singellivet. Vilde träffa någon på en gång.

Det roliga här är förstås både de dubbla betydelseorna och att de håller sig i samma område. Om personerna i dessa historier istället hade varit influencers eller biomedicinska analytiker hade poängen fallit tämligen platt.

Några fler exempel på vitsande där homonymi utnyttjas:

När skilsmässopapperen är påskrivna får parterna varsitt ex.

och

Jag hade tänkt äta frukost vid datorn och spara ner några mejlade bilder. Men jag kunde inte öppna filen.

När homonymerna inte uttalas eller stavas lika blir det relevant att skilja på *homofoner* och *homografer*. Ordet ”perfekt” kan ju t.ex. uttalas på två olika sätt, men de båda varianterna är fortfarande homografer. Grammatiskt bevandrade är särskilt lämpade att förstå följande ordvits:

Lingvistisk invändning:

Om vi bara lever i nuet kommer ingenting någonsin att bli perfekt.

Ett exempel där uttalet är detsamma (orden är således *homofoner*), men inte stavningen:

- Vet du vad det är för skillnad på den franska och den danska flaggan?
- I den franska finns det blått, vitt och rött, men i den danska blott vitt och rött.

Finns det liknande sätt att leka med språket på andra språk? Garanterat! Men man får förstås leta efter egna exempel.

En annan företeelse som torde vara välrepresenterad i de flesta språk är *polysemi*. Polysema ord ser likadana ut, precis som homonymerna. Skillnaden är att när ord är polysema finns det en koppling mellan deras betydelser. Ord eller uttryck som ”fä” eller ”bli liggande” kan ha betydelser som är relaterade till varandra, men som ändå inte är identiska. Att det finns flera möjliga tolkningar blir tydligt i dialoger som dessa:

- Det är fantastiskt! Jag fick en gädda på fyra kilo idag!
- En sån tur! Var det med nät eller på drag?
- Vet inte. Jag fick den av grannen.
- Jag råkade ut för en olycka i vintras. Jag föll omkull på isen och blev liggande i tre veckor.
- Vad säger du, frös du fast?

Letar vi vidare bland språklekar som har med betydelsen att göra kan vi hamna hos *synonymerna*. Som du känner till kan synonymi verka på ordnivå – två olika ord kan beteckna samma företeelse. Ibland kan man också vilja dra till med en hel mening och ge den samma betydelse som antingen ett ord eller en annan mening. Det är t.ex. populärt att kamouflera saker som är känsliga att prata om, genom att använda omskrivningar (*eufemismer*, om du så vill) snarare än att gå rakt på sak. Här kan det

handla om saker som toalettbesök eller döden. Det är inte ovanligt att språk har många sätt att uttrycka ”dö” eller ”gå på toaletten”. Tänk bara på svenskans ”flytta till en etta med grästäk” eller ”gå och pudra näsan”. Kanske har du hört engelskans ”bite the dust” (som även finns på franska – ”mordre la poussière”)? På svenska biter vi inte i dammet, utan i gräset. På franska kan man även käka blommor – närmare bestämt maskrosor – nerifrån, från roten: ”manger des pissenlits par la racine”. Kanske har du hört liknande uttryck på andra språk?

En annan populär sport (eller, egentligen är den nog varken sport eller populär, men ändå) är att skriva om kända ordspråk så att de känns igen, men ändå blir lite annorlunda. Du kan t.ex. ha hört att...

Den man ligger med får bädda
eller

Har man slagit yxan i båten får man ro som fan.¹

En variant på detta är att kamouflera *ordspråk* i krångliga ordalydelser. Dessa kan sedan användas till gissningslekar – vilket ordspråk är det egentligen som döljer sig bakom fikonspråket? Alternativt kan man själv deformera kända ordspråk. Två krångliga exempel följer här:

Att ett objekt som reflekterar majoriteten av den kortvågiga elektromagnetiska strålning som träffar dess yta eo ipso utgörs av grundämnet Au är en konklusion behäftad med intolerabla felmarginaler.

Sådana linjer, som betecknar möjligheten till en förflyttning i rummet, och vilka skenbart ger tillfälle till minskning av tidsåtgången vid sådan förflyttning, visar sig vid faktisk kontroll i ett icke försumbart antal fall leda till en ökning av nämnda tidsåtgång.

Där har vi några parafraaser som heter duga! Känner du igen ordspråken? Vänta annars till slutet.

Det finns fler färdigkomponerade enheter i vårt språk, i diverse etablerade uttryck som står till buds och kan användas om och om igen. Här florerar ordsammansättningar av olika slag, som vi kan återanvända. Många rimmar, andra är s.k. *idiomatiska uttryck*, åter andra kommer kanske från något känt tv-program eller från någon sång. Jag syftar här på uttryck som:

gult är fult

eller

att knyta hymens band

eller

att ta något med en nypa salt

Exakt dessa formuleringar har du säkert hört eller sett i något sammanhang. Eftersom de är välkända i just denna form är de tacksamma att förvränga. Det varuhus som vill kränga gula saker inför påsken kan ju helt fräckt påstå att ”gult är fint” istället. De flesta ser nog blinkningen till det uttryck som är mer spritt. Den som eventuellt inte är bekant med varianten som rimmar genomskådar kanske inte finessen. Men den nya formuleringen går ju utmärkt att tolka den också, så reklamkaren har inte mycket att förlora på greppet.

I en krönika som handlade om hundar och giftermål var det förstas givet att byta ”band” mot ”koppel” så att uttrycket i stället blev ”knyta hymens koppel”.

För den som vill insistera på att man bör iakttä stor försiktighet – större än vanligt – i något sammanhang kan man rekommendera att ta något med en hel hink salt, snarare än med en nypa.

¹ Men ursprungligen var det ju ”Som man bäddar får man ligga” och ”Har man tagit fan i båten får man ro honom i land”.

Det kanske inte är givet att använda ordspråk eller idiomatiska uttryck i undervisningen, än mindre att förvränga dem, men sammantaget utgör olika typer av färdigetablerade uttryck en stor del av språket, så de är nog så viktiga att räkna med. Om man ändå gör det, varför inte på ett lekfullt sätt? Låt eleverna hitta rätt kombinationer av halva uttryck eller förvränga dem genom att byta ut något ord (alternativt hitta felet i uttryck som du som lärare redan manipulerat?).

Vill vi leka med ord i **bildform** kan resultatet bli en kombination av bild och någon annan företeelse, inte sällan homonymi. Ett exempel är rebusar. I dessa utnyttjas det faktum att sådant som låter sig avbildas stavas eller uttalas som något annat, t.ex. en del av ett annat ord. Att skapa eller lösa en rebus är ingen lätt uppgift, vare sig det är på ens modersmål eller ett språk man håller på att lära sig. Men det går förstås att sätta ribban olika högt.

På internet cirkulerar många bilder med inklippt text, där resultatet är en lek med ord som liknar rebuskonceptet. Kanske har du sett en bild på ett slott med en höbal på taket och texten ”En bal på slottet” eller ett inklippt hästhuvud på en träplugg (”plugghäst”). På liknande sätt leks det med motsatsord, där kändisars namn ofta är föremål för lite ordlek. Här kan man t.ex. hitta en närbild på Glenn Close och hennes riktiga namn. Den visas bredvid en bild där hon är längre bort, med texten Glenn Far. En bild på Gary Oldman speglas av en bild där han är yngre och får heta Gary Youngman. Kanye West tittar åt vänster, Kanye East... ja, ni förstår. Roligast är kanske bilderna på Reese Witherspoon med och utan sked (Witherspoon – Withoutherspoon). Det är som vanligt bara fantasin som sätter gränser.

Kanske blir språklekar ibland styvmoderligt behandlade och betraktas som oseriösa. Ett i mitt

tycke mer konstruktivt sätt att se på dem är att använda de medel som står till buds. Rim kan vara ett effektivt sätt för inläring. Att upptäcka teleskopord eller konstruera egna kan säkert leda till en medvetenhet om ordbildning. Homonymi i ordvitsar kan visa att språket innehåller möjligheter man kanske inte hade tänkt på. Kännedom om uttryck som redan finns etablerade i olika språk kan leda till andra språkliga kompetenser – och kanske ett och annat skratt ifall de inte går att översätta rakt av till modersmålet.

Språklekar är uppenbarligen ett spretigt fält, eftersom det går att räkna in så vitt skilda företeelser bland dessa. Här ligger också stora möjligheter, för den som vill. Slutligen kommer här svaren på frågorna som ställdes i texten: Kerstin Ekman och Mia Skäringer. Allt är inte guld som glimmar. Genväg är senväg.

Exempel från:

Benkel, Ulf (2011), *De 250 bästa ordvitsarna*, Ica Bokförlag, Västerås.

Benkel, Ulf (2014), *De bästa ordvitsarna från Göteborgrrr!*, Benkpress Journalistik och textproduktion, Göteborg.

Dennis, Frank (2013), *Nya stora skrattpoken*, Ica Bokförlag, Västerås.

Dennis, Frank (1996), *Stora skrattpoken*, Wahlströms Bokförlag, Stockholm.

Svanberg, Ingvar (2004), *Sex laxar i en laxask och andra tungvrickare*, En bok för alla, Stockholm.

MARIA HELENA (MIA) SVENSSON är universitetslektor i franska vid Umeå universitet. Hon undervisar bl.a. i grammatik, vokabulär, översättning och lingvistik och intresserar sig alltmer för ordlekar och hur de kan användas för att förklara och exemplifiera diverse fenomen inom lingvistik.

